

Könyvtárosok kézikönyve 2.

A VIII. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválra megérkezett a kézikönyv 2. kötete, amely terjedelmében, szerkezetében, mondanivalójának gazdagságában, még inkább gyakorlati használhatóságában felülmúlja az első kötetet – vagy legalábbis annak első két fejezetét.

A nagyszámú hallgatóságot vonzó könyvbemutató szereplői: az Osiris Kiadó élén álló Gyurgyák János, valamint az első véleményt mondók, Máder Béla, a Szegedi Egyetem Könyvtárának főigazgatója és Dippold Péter, a Könyvtári Intézet igazgatója. Ismertetőkben megadták az alaphangot, megjelölték a hangsúlyokat.

Szerényen, illetve talán idő hiányában, alig nyilatkoztak a jelenlévő szerkesztők és a szerzők, Horváth Tibor, Papp István, Sütheő Péter, Rácz Ágnes és Murányi Lajos. Az ő érdemük, hogy vállalták tudásuk közvetítését azoknak, akik már könyvtárosok, és azoknak, akik könyvtárosokká szeretnének válni vagy éppen azoknak, akik hiteles választ keresnek könyvtár-, illetve információtudománnyal kapcsolatos kérdéseikre.

Az ünnepélyes keretek között elhangzott két ismertető szakértő fejet hajtott a kiadó vezetője előtt, akinek feltett szándéka, hogy minden tudományterületet korszerű és nagyszerű (ez utóbbi jelzőt én toldottam be) kézikönyvvel lát el, eltüntetve a fehér foltokat. Gyurgyák János a szerkesztőknek és a szerzőknek mondott köszönetet, és beszélt arról is, hogy az Osiris Kiadó olyan könyvekkel szeretné segíteni az egyes szakterületeken tevékenykedőket, illetve a szakterületek iránt érdeklődőket, amelyek rendszeresen frissíthetők, bővíthetők vagy ha szükségesnek mutatkozik, javíthatók. Ez így helyes. Nem kőbe vésett szövegekre, hanem használható, alaposan és jól tájékoztató rendszerező művekre van szükségünk.

Papp Istvántól megtudtuk, hogy rövidesen jönnek a következő kötetek. A harmadikat – a könyvtári rendszerrel, könyvtártípusokkal, a könyvtárüzemmel és a könyvtári szolgáltatásokkal foglalkozót – ez év karácsonyán már kézbe vehetjük. A negyedik tárgyalja majd a könyvtárügy és az érintkező tudományok, szakterületek (jog, pszichológia, épület, technológia, vezetés) kapcsolatait, együttélését. Végül egy ötödik kötet szolgál majd szakirodalmi kalauzként, valamint a négykötetes kézikönyvben való eligazodást segítő, név- és tárgymutatót fog nyújtani.

A kézikönyv első két kötetét olvasva egyre inkább az a meggyőződésem, hogy a könyvtárosnak ma mindentudónak kellene lennie. Természetesen nem az, hogyan is lehetne? Bölcsőbb vagy netán jobb szolgálója lesz viszont szakmájának az a könyvtáros, aki birtokba veszi mindazt a tudást és ismeretet, amit a kézikönyv alkotói elébe tárnak. Tudniillik nem olyan kézikönyvről van szó, amelyre csak a magyar értelmező kéziszótár meghatározása illik rá. Tehát nem csak valamely tudományág eredményeit rendszerező, összefoglaló mű, hanem több annál. Önmagában tudományos mű, amelynek kötetei tudományos értékkel bíró, a könyvtár- és információtudomány egy-egy nagy tartalmi egységét kimerítően és mindenre

kiterjedően tárgyaló fejezetekből épül fel. Ezek a kötetek nélkülözhetetlenek lesznek a felsőoktatásban! Legalábbis az elhangzott vélemények szerint a kézikönyv-együttes közvetlen használata leginkább a felső szintű oktatásban várható. Szerintem minden könyvtáros használni fogja a köteteket – saját érdekében – napi munkaeszközként. E vélemények kapcsán újólág feltehetjük a kérdést, ahogyan az az első kötet megjelenése alkalmából is felmerült: kiknek készült (készül) a nagyszabású összegzés? Elvileg természetesen minden könyvtáros számára. Mégis, mikor veszi kézbe a közkönyvtáros, a gyermekkönyvtáros, a szakkönyvtáros vagy a könyvtári nagyüzemek feldolgozója, osztályozója, gyarapítója, tájékoztatója? Kiket nevezhetünk meg célközönségként? Erre ad magyarázatot a 2. kötet előszava, amely szerint: „A kötet nem vállalta, hogy konkrét eljárások alkalmazási szintű ismertetését vagy a komplett bibliográfiai apparátus felsorolását nyújtsa. Fontosabbnak tartotta az időben kibomló gondolatok, az összefüggések felmutatását, az ellentmondások és a megoldásra váró feladatok megnevezését. Már az első kötet is küzdött azzal a nehézséggel, hogy a könyvtári és tájékoztatási intézmények más-más fejlettségi szinten élnek, működnek, szolgáltatnak. Ezért nehéz a mondanót úgy megfogalmazni, hogy a még manuálisan dolgozókhoz is szóljon, de a másik oldalon a szövegtárolás vagy automatikus osztályozás és referálás nehézségeivel birkózók számára is hasznos legyen. ... Ezek a fázisbeli különbségek egyfajta hullámzást okoznak a kézikönyvben, ami talán nem hiba, hanem a helyzet következménye. A szerkesztők mindenesetre igyekeztek a szakmai »state-of-the-art« tükröztetésére inteni a szerzőket.”

Miközben nagyon is magasra tették a mércét, így kényszerítve, készítetve a használókat tanulásra, elmélyedésre, gondolkodásra. Ha valaki belefog egy-egy fejezet olvasásába, nehezen tudja abbahagyni, nem engedik el az igényesen, tudományos alaposággal, mégis olvasmányosan, magukkal ragadóan megírt szövegek.

Az 1. fejezet, „A feldolgozás egységei és a feltárás célja” Horváth Tibor munkája. Elméleti módon közelíti meg és elméleti szinten tárgyalja azon egységeket, amelyek információértékük miatt szolgáltatandók, és amelyeket kereshetővé kell tenni a feltárás műveletei során. Ki kell emelnünk azt a szerző által fontosnak tartott tételt, hogy a feltárás egységeként ma már nem fogadható el egy könyvtár állományában meglévő fizikai egység. „Az ismeretgazdálkodó könyvtár nem indulhat ki abból, hogy a feltárandó ismeretkvantumokat a fizikai hordozók keretei közé szorítja, mert a dokumentumok által porciózott ismeretek mennyisége vagy mennyiségi egységei nem a tudásgazdálkodás, a tudásipar szempontjai szerint alakulnak, hanem a szerzői, kiadói, kötetzeti, előállítási és terjesztési szempontok szerint.” Az alapozás – a feltárandó információ egység megvilágítása – után következnek a feltárás szintjei és egy újabb (a Horváth Tibort olvasók számára eddig sem ismeretlen) fogalom: a szurrogátum. A szurrogátum fejezetből megtudjuk, hogyan jön létre az eredeti információmennyiség reprezentációja, melyek azok az adatok és eszközök, amelyeknek segítségével megvalósítható mind az azonosítás, mind a kereshetőség. És természetesen ezeken keresztül érthető el a feltárás célja: az eredményes kommunikáció a felhasználó és a közvetített információ között, azaz létrejön az információs rendszer mint eszköz. Végigkísérhetjük e rendszer korai és későbbi feltáró eszközeinek tárházát a hagyományos katalógusoktól kezdve a távoli hozzáférést adó adatbázisokig. S bár pontosan értem a szurrogátum kife-

jezés jelentését és jelentőségét szakterületünkön, bízom benne, hogy könyvtárosi munkánk mindennapi szókincsében nem nyer majd polgárjogot.

Dippold Péter a kézikönyv bemutatója alkalmával minden fejezetre talált egy-egy olyan jelzõt, amelynél jobbat az elsõ ismertetõ megfogalmazója keresve sem találhatott volna. Ezért szíves engedelmével kölcsönveszem ezeket. Az elsõ fejezetre a következõt mondta: „*Horváth Tibor ott folytatta, ahol elméleti alapvetését az elsõ kötetben abbahagyta, a fejezet tiszta logikájú elméleti fejtegetés. Jelzõje: elméleti.*”

A 2. fejezet, „A tartalmi feltárás” a Horváth Tibor–Sütheõ Péter szerzõpáros tollából született. Ebbõl a fejezetbõl mindent megtudhatunk, amit az osztályozási rendszerekrõl ma tudni lehet és érdemes. Valamennyi információkeresõ nyelv és eszköz helyet és alapos bemutatást kapott, kezdve a természetes nyelven nyugvó és szabályozott eljárástól a mellérendelõ és hierarchikus osztályozási rendszerekig, az individualizáló és generalizáló típuson át a nem automatikus és az automatikus, illetve a fazettás osztályozásig. Fontosságánál fogva részletes kifejtést érdemelt a relációk fogalma és kezelése, ugyanígy a tartalmi feltárás folyamata. Egyetemi tankönyv szintû fejezetek szólnak a tudományok felosztásán alapuló hierarchikus osztályozási rendszerekrõl, a Melvil Dewey által kifejlesztett Tizedes Osztályozásról (TO) és az azt követõ, a nemzetközileg elterjedt és ma is fontos Egyetemes Tizedes Osztályozásról (ETO). Megismerkedhetünk a szintén világszerte, fõként az angol nyelvterületen elterjedt LCC-vel, a Library of Congress betûk és számok kombinációjából álló, a gyakorlati használhatóság céljaira kifejlesztett osztályozási rendszerével (Library of Congress Classification). Ezt követi a tárgyszavazásnak, a fazettás osztályozásnak, a teauruszoknak mint információkeresõ nyelveknek a kifejtése az alapfogalmaktól kezdve a számos megvalósítás, megvalósulás bemutatásáig. Külön alfejezetet érdemelt a PRECIS (PREserved Context Indexing System), a „szõvegkörnyezetet megõrzõ indexelõ rendszer” ismertetése.

A szaktudományi tájékoztatás eszközei és módozatait tárgyalják „A referálás” és „A tartalmi feltárás automatizálása” alfejezetek.

A szerzõk bõségesen foglalkoznak az egész tartalmi feltáró munka hatékonyságának, hasznosságának mércéjével, annak eredményességét bizonyító információkereséssel.

Beavatnak az adatbázisok világában ismertté és nélkülözhetetlenné vált Boole-algebra alkalmazásokba, a relevancia szerinti rangsorolásba és a szabadszöveges keresés valamennyi módozatába. Ezek után következik a legújabb keresési technika, amely már a böngészés és a hipertext által kínált lehetőségek világába vezet. Az utolsó alfejezet a keresés eredményének értékelését taglalja.

Terjedelmét tekintve ez a fejezet a leghosszabb a maga 149 oldalával, önálló monográfiaként is megjelenhetett volna. Sajna, a „nyomda ördöge” rontott egy kicsit a művön, mondhatnánk úgy is, hogy a könyvtárost, a könyvek legszigorúbb kritikusát is utolérte a nemezis: az ábrák és szövegeik nem mindenütt vannak a helyükön. Mindez nem ront a tartalomra, és a következõ kiadásnál helyrehozható.

Dippold Péter a következõképpen jellemezte a második fejezetet: „*félelmetes információmennyiség a különböző típusú osztályozási rendszerekrõl, az információkeresõ nyelvekrõl, az információkeresés eszközeirõl*”. Jelzõje így szól: **impózáns**.

A 3. és a 4. fejezettel kapcsolatban előre szeretném bocsátani elfogultságomat. Ezek azok a területek, amelyekkel eddigi pályám tetemes részében hivatásszerűen foglalkoztam. Ezeket a fejezeteket olvastam el először, kíváncsian arra, mit és hogyan mondanak el szakértő kollégáim, barátaim.

A 3. fejezet, „A kiadványok bibliográfiai számbavétele; leíró katalogizálás” szerzője Rác Ágnes. Rác Ágnes komoly nevet szerzett már magának eddigi munkásságával. Most azonban olyan művet tett közönsége elé, amellyel megkérdőjelezhetetlenné teszi kompetenciáját, szakértelmét. Szívem szerint kötelező olvasmányt írnám elő mindahány leíró katalogizálást űző kolléga számára, s ha erre nincs is felhatalmazásom, kérek mindenkit, ne sajnálja az időt a téma gazdagságához mérten nem túlságosan hosszú (104 oldal), ám annál több használható információt tartalmazó fejezet tanulmányozására. Félreértés ne essék: nem tankönyvről van szó, nem ebből lehet/kell megtanulni katalogizálni. Meg lehet azonban tudni mindazt, amire egy címléírónak – hogy ilyen parlagi kifejezést használjak – szüksége van ahhoz, hogy napi munkája gyökereit, hátterét, fejlődését, értelmét és jövőjét megértse, és hogy tevékenysége hasznos, eredményes, sőt sikerekben gazdag legyen. Elég, ha csupán a bevezetésből idézzük a bibliográfiai számbavétellel kapcsolatosan megfogalmazott alaptételt, amelyet a szerző Haglertől kölcsönzött:

„A bibliográfiai számbavétel azoknak a gyakorlati eljárásoknak, műveleteknek az összessége, amelyekkel a könyvtáros úgy szervezi meg a dokumentumokat és leírásait, hogy az adott használói igényeknek legjobban megfelelő dokumentumokat a leggyorsabban és leghatékonyabban lehessen megtalálni. A bibliográfiai számbavétel funkciói:

1. fizikai hordozójától függetlenül minden lehetséges dokumentum létezésének megállapítása;
2. a dokumentumokban található vagy azok részeit képező művek azonosítása (beleértve a folyóiratok cikkeit, a konferenciái jelentésekben publikált előadásokat, az antológiák tartalmát stb.);
3. a katalogizálás szabályainak megfelelően dokumentumok és művek jegyzékeinek előállítása;
4. gondoskodás a dokumentumok összes hozzáférési pontjáról a jegyzékekben, lehetővé téve legalább a név, a cím és a tárgy szerinti elérést;
5. gondoskodás minden dokumentum helyének megállapításáról, legyen bár konkrét fizikai példány vagy közvetlenül, illetve a könyvtáros segítségével elérhető digitális fájl.”

Rác Ágnes segítségével áttekinthetjük a katalogizálás történetét az ókori jegyzékektől a középkori katalógusokon keresztül a könyvnyomtatás kézműipari, majd nagyipari korszakain át az elektronizáció koráig, azaz mindennapjaink gyakorlatáig. Bőséges, de nem bőbeszédű tárgyalást olvashatunk a katalogizálás szabályozásában bekövetkezett nemzetközi egységesítő munkálatokról, azok szükségességéről és eredményeiről, különös tekintettel az IFLA ez irányú törekvéseinek és programjainak. Ez utóbbiak közül is a kiemelkedő jelentőségű Egyetemes Bibliográfiai Számbavételről (UBC = Universal Bibliographic Control) és a valameny-

nyi dokumentumtípus leírási szabályait tömörítő ISBD-kről, amelyek alapjául szolgáltak valamennyi hazai leírási szabványnak, szabályzatnak. Mindezeket követi a nemzetközi csereformátumok, a MARC-ok ismertetése és az on-line katalógusok korszakának beköszöntése, amelyek véglegessé tették a cédulakatalógusok lezárását.

A 4. alfejezet tüzetesen megvizsgálja a katalogizálás műveleteit, a műveletek elvégzéséhez szükséges szabványok és szabályzatok sorát, a leírást alkotó adatsoportokat és adatelemeket, a címtől a szerzőségig és megjelenési adatokig, az azonosító számokat és a leírást tétellel avató besorolási adatokat, egészen azok modern nyilvántartásáig, az adatbázisok építésében ma már kulcsszerepet betöltő besorolási rekordok készítéséig. Különös értéke a fejezetnek az irodalomjegyzék, mely – amennyire ismereteim terjednek – a tárgy még részletesebb tanulmányozását igénylők számára teljesnek mondható.

Ide kívánczok a már többször idézett bemutató ismertető megállapítása a kézikönyv e részéről: „*Rendkívül szakszerű, a gyakorlattal a legközelebbi kapcsolatban álló könyvrész, ahol minden szónak jelentősége van.*” És a szerénynek tűnő, annál inkább sokatmondó jelző: **precíz.**

A 4. fejezetet „A bibliográfiától az adatbázisig” címen Murányi Lajos készítette. Murányi Lajos a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára gyűjteményének gazdája. Mindig az volt a véleményem, csak az lehet jó gyűjteményszervező, aki úgy ismeri a bibliográfiákat, mint a tenyerét, az lehet jó feldolgozó, aki megtanult katalógust szerkeszteni és tájékoztatni, az lehet jó tájékoztató, aki dolgozott címleíróként, osztályozóként – és folytathatnám tovább. Valaha volt rá lehetőség, hogy a nagykönyvtárak ifjú munkatársai végigjárják az iskolát, mielőtt tartósan beülnének a számunkra kijelölt vagy az általuk választott munkapadba. Manapság, sajnos, legtöbbször nem így történik. A nagykönyvtárak örülnek, ha egy-egy megüresedett helyre egyáltalán van megfelelőnek tűnő jelentkező, aki ha beteszi a lábát az intézménybe, azonnal arra kényszerül, hogy átrághja magát az előtte tornyosuló kásahegyen. Murányi Lajos azért az egyik leghozzáértőbb gyűjteményszervező, mert mindent tud a gyarapítás (gyűjteményszervezés) és a tájékoztatás forrásairól, eszközeiről: a bibliográfiákról, legyenek azok szak- vagy nemzeti bibliográfiák, regionálisak, teljesekek vagy válogatók, nyomtatott füzetekben, kumulált kötetekben vagy CD-ROM-on megjelentek, esetleg – és egyre inkább – távoli hozzáférésű adatbázisokból elérhetőek. Murányi Lajos fejezetében bármilyen bibliográfiai fogalom magyarázatát keresi az olvasó, biztos, hogy feleletet kap kérdésére, elegáns, világos megfogalmazásban és megfelelő kiegészítő irodalom felajánlásával. A magyar nemzeti bibliográfia rendszere alfejezetből – bár valamennyi valahai vagy mai kiadvánnyal foglalkozik dokumentumtípusonkénti csoportosításban (könyvek bibliográfiái, retrospektív bibliográfiai ciklusok, kurrens nemzeti bibliográfia, időszaki kiadványok bibliográfiái, sajtóbibliográfiák, repertóriumok, zeneművek, térképek, grafikai plakátok, tankönyvek, egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, hungarika bibliográfiák) – mégis hiányolok egy, a magyar nemzeti bibliográfia rendszeréhez tartozó teljes irodalomjegyzéket. Nem lett volna nagy feladat ennek összeállítása, s talán a használó is elégedettebb lenne annak tudatában, hogy bármikor leveheti polcáról a kézikönyvet, ha ilyen jegyzékre van szüksége.

Gazdag a tájékoztatás egyéb adatközlő eszközeinek számbavételére szentelt alfejezet, amely az enciklopédiákkal, lexikonokkal, szótárakkal, adattárakkal, név- és címtárakkal, évkönyvekkel, statisztikai adattárakkal foglalkozik.

Az irodalomjegyzék ennél a fejezetnél is gazdag, és a lényeges külföldi források mellett szinte a teljes, értékes információkat tartalmazó hazai források adatait is tartalmazza.

Ismét az elsőként elhangzott ismertetés megállapítását idézem: „Mivel Murányi Lajos Rácz Ágnes jóvoltából mentesült a bibliográfiai leírás taglalásától fejezetében, sokkal inkább koncentrálhatott a bibliográfia típusainak leírására. A 'kézikönyv' műfajának leginkább megfelelően ez a fejezet sok konkrét adatot (címet) tartalmaz. Jelzője: **adatgazdag.**”

Az ismertetés végére hagytam a szerkesztőpáros munkájának méltatását. Az első kötetet sokan tartották kiegyensúlyozatlannak, a szerzők tárgyalásmódját egymástól távolállónak, megemlítették a jegyzetapparátus megjelenítésének eltérő voltát. Úgy gondolom, ezek a gyermekbetegségek gyógyíthatók. A második kötet dinamikusabban, gyorsabban készült. A szerkesztők legfőbb törekvése az volt, hogy a felkért szerzőket bátorítsák, segítsék. (Biztos forrásból tudom, hogy a hátridők betartatása is feltett szándékuk volt.) Mindeme törekvésüket siker koronázta, máris polcunkon lehet a második kötet. Gondolom, a tüzetesebb vizsgálatot, olvasást követő pontosító, a szövegeket javító észrevételeket szívesen fogadják.

Végül – nem szánom mentegetőzésnek, de el kell mondanom –: ezen ismertető írójaként nem volt könnyű dolgom. Egyrészt azért nem, mert a megjelenést követően mindössze tíz nap állt rendelkezésemre, s valljuk be, egy kézikönyv esetében ez az idő meglehetősen rövidnek mondható. Másrészt azért nem, mert igazából csak két területen tettem szert hosszú szakmai munkásságom során olyan ismeretekre, amelyek feljogosítanak az ítéletalkotásra. Nem tartom magam tévedhetetlennek, éppen ezért megköszönöm a felkérést, és előre is hálás vagyok azoknak, akik figyelmet és időt szenteltek véleményem olvasására. Remélem egyúttal, hogy a kézikönyv következő ismertetője és a további véleményalkotók más megvilágításokból és nézőpontokból kiegészítik majd és gazdagítani fogják az első próbálkozó véleményét, még akkor is, ha azzal nem mindenben helyezkednek azonos álláspontra.

Könyvtárosok kézikönyve. 2. köt., Feltárás és visszakeresés / szerkesztette Horváth Tibor, Papp István. – Budapest : Osiris, 2001. – 375 p. : ill. – (Osiris kézikönyvek ; ISSN 1416-6321)
ISBN 963 379 878 7

Berke Barnabásné

Könyvtörténeti írások

Szinte egyszerre hagyta el a nyomdát Borsa Gedeon összegyűjtött tanulmányainak harmadik és negyedik kötete. A *Könyvtörténeti írások* negyedik kötetével befejeződött a szerző évtizedek során tudományos folyóiratokban, évkönyvekben, tanulmánykötetekben megjelent dolgozatainak önálló kötetekben történt közreadása.

A *Könyvtörténeti írások* 1996-ban megjelent *első kötete* Borsa Gedeonnak a hazai nyomdászat 15–17. századi történetének témaköréből itthon és külföldön megjelent tanulmányait tartalmazta, míg 1997-ben a könyvtörténeti írások *második* tagjaként a 15–16. századi külföldi nyomdászatról szóló dolgozatokat vehettük kézbe. A négy kötetben összesen 188 tanulmányt olvashatunk, összesen 1902 lap terjedelemben. Összeadhatnánk még a közölt képeket, illusztrációkat is: számuk bizonyára több százra tehető.

Mindezt csak a teljesség kedvéért bocsájtottuk előre, hiszen itt most a frissen megjelent harmadik és negyedik kötet bemutatása a célunk.

A *harmadik kötet*, amint címében olvasható, az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyveiben megjelent tanulmányokat foglalja egy egységbe. A szerző hosszabb lélegzetű tanulmányai, amelyek a *Magyar Könyvszemle* vagy más folyóiratok kereteit meghaladták, az OSZK rendszeresen megjelenő évkönyveiben kaptak helyet. Az Évkönyvben ugyanis lehetőség nyílt bőséges illusztrációs anyag és terjedelmesebb forrásszövegek közlésére is. Így érthető, hogy bár ez a kötet a legnagyobb a maga

546 lapjával, mégis a benne újra-közölt tanulmányok száma csak 23. Az OSZK Évkönyv dicséretes hagyományaihoz híven a kezdetektől minden egyes tanulmányhoz idegennyelvű összefoglaló is járult: vagy német, vagy angol, vagy ritkábban francia nyelven. Ezek az összefoglalások természetesen a most megjelent kötetben is megtalálhatók.

Borsa Gedeon az OSZK Évkönyv megindulásától kezdve (1957) annak minden egyes kötetébe írt egy tanulmányt, egészen a legutóbb – de reméljük nem legutolsóként – megjelent 1994–1998-as kötetig. Tanulmányainak időköre az ősnymtatvány-korszaktól a 20. századig terjed. A legkorábbi nyomtatványok, amelyekről a tanulmányok szólnak, az 1480-as évek ma-

BORSA GEDEON

KÖNYVTÖRTÉNETI ÍRÁSOK
III.

AZ OSZK ÉVKÖNYVEIBEN MEGJELENT
TANULMÁNYOK

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
BUDAPEST 2000

gyar vonatkozású ősnymotványai, a legkésőbbi (vagy legújabb) kiadványokról pedig, köztük egy 1902-es *Százéves kalendáriumról*, a csízíók utóéletével kapcsolatban olvashatunk.

Az ősnymotvány-korszakkal foglalkozik öt, a 16. századi hazai és külföldi nyomdászattal tíz, ennél későbbi korokkal öt tanulmány, három pedig módszertani kérdésekkel, azon belül is a régi nyomtatványok számbavételének és regisztrálásának kérdésével. (Ez utóbbiaknak éppúgy helye lett volna a negyedik kötetben, amely a módszertani tanulmányokat foglalja össze, minthogy azonban az OSZK Évkönyvében jelentek meg, ebben a harmadik kötetben is joggal foglalnak helyet.)

Ha a tanulmányok keletkezési idejét nézzük, megállapíthatjuk, hogy a szerző 1957 és 1964 között elsősorban ősnymotványokkal és külföldi magyar vonatkozású 16. századi nyomtatványokkal foglalkozott – majd visszatért ehhez a korszakhoz 1982–1991-es években –, azután ahogy realizálódott a Régi Magyarországi Nyomtatványok kiadása, az 1967. évtől kezdve előtérbe kerültek az ezzel a hatalmas vállalkozással kapcsolatos módszertani és gyakorlati kérdések, majd a munkálatok velejárójaként az új kutatási eredmények. Ez utóbbiak közül is Borsa Gedeon figyelme elsősorban Joannes Manlius tevékenységére irányult: e Nyugat-Magyarországon dolgozó mesternek könyvnyomtatói és könyvkötői tevékenységét 1970 és 1973 között három tanulmánya dolgozta fel. A magyar csízío kiadástörténete 1974 és 1979 között foglalkoztatta a szerzőt. A csízíóval kapcsolatos tanulmányainak kiindulópontja is a hazai 16. századi nyomdászat volt, amikor az első ilyen kiadvány megjelent, de amint fent már említettük, ennek sorsát és utóéletét egészen a 20. század legelejéig végigvettük. Az RMNy munkálatok előrehaladottabb stádiumában, 1980-ban, már közvetlenül az RMNy 2. kötetének megjelenése előtt újabb átfogó bibliográfiai regisztrálás tervét körvonalazta egyik tanulmánya: a 16. századi nyomtatványok, az úgynevezett antikvák országos számbavételét. Azóta ezek a munkálatok is – amelyeket az RMNy Szerkesztőség fog össze – könyvtáranként eltérő ütemben, de rendszeresen folynak. A Szabó Károly-féle harmadik hungarika-kategória, a személyi hungarikumok regisztrálása ugyancsak aktuálisá tette a régi hazai szerzők személyének és munkásságának áttekintését. Ennek problémakörével foglalkozó tanulmányát az OSZK Évkönyv legutóbbi, 1994/1999-es kötetében olvashatjuk.

Visszatérve a szerzőnek a legkorábbi magyar vonatkozású nyomtatványokról szóló tanulmányaira, elcsodálkozhatunk, hogy a Szent Antalról vagy a Szentlélekről elnevezett ispotályosrendnek hány olyan nyomtatott emléke maradt fenn, amelyeket elsősorban itt Magyarországon terjesztettek. A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsúval kapcsolatban is készültek – ha nem is idehaza, hiszen akkor itt nem működött nyomda – egyleveles nyomtatványok. Különösen érdekes és bizonyára kevesek számára ismert, hogy a római Szent Péter bazilika építése javára is hirdettek búcsút: a hívek pénzadományaikért pápai búcsút, bűnbocsánatot nyertek. Ennek meghirdetése és a búcsúk igazolása már nyomtatványokon történt, sőt az utóbbiak kitöltetlen formanyomtatványokon. Amint azt a szerző megállapítja, az egységes szöveg és a nagyobb példányszám problémájának ideális megoldását jelentette a nyomtatás. Igen hamar felismerték ennek jelentőségét a búcsú hirdetésével kapcsolatos adminisztráció megkönnyítésére. Először a legnagyobb példányszámban forgalomba került búcsúlevelek kinyomtatására került sor, már Gutenberg idejétől kezdve. Ilyenre nálunk is van példa, amikor nyomda műkö-

dött hazánk területén: az 1480. évi jubileumi búcsú pozsonyi hirdetéséhez már itthon készült nyomtatott búcsúlevelet használtak (a Confessionale-nyomda kiadványa volt). Ma már érthetően ritkaságszámba mennek ezek a legtöbbször kisméretű, egyetlen levélből álló nyomtatványok. Borsa Gedeon az Országos Levéltárban a régi oklevelek között talált rá ilyen török elleni búcsúlevelekre.

Szép számú magyar vonatkozású adat található azokban a bécsi ősnymtatványokban is, amelyek az 1493-ban elhunyt III. Frigyes császár gyászünnepeinek eseményeiről számoltak be. Magyarországot a temetésen hivatalos delegátusok képviselték, akik mint II. Ulászló magyar király küldöttei vettek részt. A már abban az időben is rendkívül pontos protokolláris előírások igen előkelő helyet biztosítottak a magyaroknak: Miksa király, a pápai legátus és a francia megbízott után következtek. Magyarország egyik képviselője Bakócz Tamás akkori egri püspök volt. Amint arról a nyomtatott szöveg tudósít, a második misét a veszprémi püspök mondta, aki nem más, mint ifj. Vitéz János, az egykori esztergomi érsek unokaöccse, maga is neves humanista.

Minthogy a nyomtatványok címlapja, előszava nem szokott szólni a könyvkötőkről, ha nincsenek korabeli iratok és feljegyzések, akkor csak magukat a köteteket lehet „vallatóra fogni”. Ehhez azonban az szükséges, hogy a könyvek milliói közül kiválasszuk a vizsgálandó könyvkötő műhely termékeit. Amint azt a szerző is mondja, ez a legnehezebb feladat. Különösen hasznos tehát, folytatja, ha ebben az embert a szerencse is segíti. Így történt a szerzővel, amikor 1972 szeptemberében a németújvári ferencesek könyvtárában régi magyarországi nyomtatványok után kutatott.

A 16. századi magyarországi nyomtatványok kutatása terén még mindig nagy kincseshányát rejtene a könyvtáblákból előkerült töredékek. Ehhez tudni kell, hogy a régi könyvkötők a táblák merevítésére vagy fából, vagy papírlemezekből álló lapokat alkalmaztak. Az ilyen kartonlemezek egy részét, hogy a költséget csökkentsék, kiselejtezett papírok összeragasztásával állították elő. Ehhez felhasználtak minden kezük ügyébe akadó papírhulladékot az eldobott levéltől a hasznavehetetlen könyvcsonkig. Nyomdák esetében természetes anyagforrást jelentett ehhez a munkájuk során keletkező selejtpapír. Kötéstáblák vizsgálata során derült fény Joannes Manliusnak, az 1582 és 1605 között Nyugat-Magyarországon működő könyvnyomtatónak könyvkötői munkásságára. Manlius volt az a korai nyomdászunk, akiről korábban még más hazai tipográfusokhoz képest is alig tudott valamit a könyvszét. Most viszont, Borsa Gedeon e témát körüljáró tanulmányainak köszönhetően tevékenysége és mozgása meglehetősen jól nyomon követhető. Úgy látszik, hogy Manlius Batthyány Boldizsár könyvtára számára (amelyet ma a kismartoni ferencesek őriznek) egész sor könyvet kötött be. Mára 24 Manlius-kötést sikerült azonosítani, de érdekes módon a kötetekben lévő könyvek közül csak három készült Manlius saját nyomdájában, a többinek csak a kötését készítette ő.

Szinte külön egységet képeznek (és a tanulmánykötetnek is több, mint egyharmadát alkotják) a magyar csízioról szóló tanulmányok. Mindenekelőtt a szerző *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* segítségével tisztázza a csízio szó négyféle értelmét: 1. versbe szedett ünnepnaptár (1638 előtt) 2. népszerű-tudományos leírás (1600 körül), 3. álmokönyv-jóskönyv (1799/1844), 4. diákurfang (1898). A csízio szónak időrendben első értelme tehát a „versbe szedett ünnep-

naptár”, amely az ún. öröknapotárak egy fajtáját alkotja. A középkori öröknapotár az egyház állandó ünnepeit és a szentek neveit tüntette fel minden napnál. Mielőtt a mai időmeghatározásra sor került volna, századokig az öröknapotárban szereplő ünnepek és szentek nevei adtak eligazítást az egy-egy éven belüli időrendről nem csupán az egyházi személyeknek, hanem mindenki számára. Ezért volt az ünnepek és szentek nevének ismerete igen fontos, az éven belül elfoglalt pontos helyükkel együtt. Hogy ezeket az ismereteket jól lehessen memorizálni, a csízió ezeket a tudnivalókat verses formában összegezte. A csízió vers a 12 hónapnak megfelelően tizenkétszer két sorból áll, és azokban az év napjainak számával azonosan 365 szótag olvasható. A középkori latin változat kezdőszava, a *Cisio* (*Janus*) adta a továbbiakban magának a műfajnak elnevezését is. A legkorábbi magyar nyelvűt 1537/38 táján Krakkóban nyomtatták. Hogy ezt a szöveget megtanulásra szánták, azt már ennek az első csízióknak előszava egyértelműen tudatja: Székely István a magyarul olvasó gyermekeknek készítette ezt a magyar csíziót, hogy könyv nélkül is tudják az ünnepeket. Ezt a legkorábbit azután a magyar csíziók sora követte, még a jeles protestáns zoltárfordító Szenci Molnár Albert is készített magyar csíziót, amely *Imádságos könyvecskéjéhez* csatolva jelent meg, de katolikus változata Pázmány Péter *Keresztényi imádságoskönyvében* is megtalálható. Később az egyetlen évre szóló hazai kalendáriumok egész sorában is megtalálhatók a rövid, szótagokra bontott versikék.

Borsa Gedeon tanulmányai a továbbiakban az 1600-tól rögzülő csízióra mint „népszerű-tudományos leírásra” vonatkoznak. Ez nem is műfaj, hanem maga a könyv: a csízió, azaz magyar planétás könyv. A csízióról szóló tanulmányokat különösen gazdag illusztrációs anyag szemlélteti: érvágási tanácsadó, évszakábrázolások, tenyérjósítás, bolygók ábrázolása vagy az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla egy váci, 18. századi csízióból.

Még a 18. századnál maradva: a kutatókat segítő szerencse akkor sem hagyta el a szerzőt, amikor az egyébként nagy háborús károkat szenvedett müncheni Bayerische Staatsbibliothekben olyan gyűjtőkötetet talált, amely pontosan egy tucat magyar nyelvű széphistóriát tartalmazott az 1700-as évek első évtizedeiből (Münchenben égett el a légítámadások alatt az 1556-ból való egyetlen teljes Hoffgreff-énekeskönyv példány). A gyűjtőkötet belsejébe egy kéz beírta németül, hogy „egy kötetnyi lengyel ének”, vagyis lengyelnek minősítette a számára érthetetlen nyelven készült írásokat. Ismeretes, hogy a valamikor nagy példányszámban megjelent ponyvák mára milyen ritkaságok lettek. Az ebben a kötetben foglaltak is egy kivételével mind unikumnak bizonyultak, a hazai könyvészet ezeket nem ismerte. Nemcsak műfajukat tekintve hasonlóak a gyűjtőkötet darabjai, hanem e Fortunátusról, Árgirusról, Tékozló fiúról, Tankredusról szóló históriáknak még az is közös jellemzője, hogy címlapjukon nyomdászkiént vagy kiadóként sorozatosan a titokzatos Endter Márton neve jelenik meg. Ezt a nevet a könyvészet eddig is ismerte, Borsa Gedeon kutatásai alapján azonban mára biztosra vehető, hogy Magyarországon sohasem nyomtatott, még ha némelyik impresszumban ezt is állítja magáról. Csak a többségében Nürnbergben, többféle műhelyben előállított magyar ponyvákat terjesztette Magyarországon, nemegyszer hamis impresszummal.

* * *

Borsa Gedeon *Könyvtörténeti írásainak negyedik kötete* – amint címe is elárulja – a szerző módszertani cikkeit és kutatási eredményeit tartalmazza. Ennek megfelelően három nagyobb egységbe sorolódnak a tanulmányok: a kötet a módszertani cikkekkel kezdődik, majd következnek a kutató utak beszámolóí, végül a kutatási eredmények.

A módszertani cikkek többsége, de nem mindegyike eredetileg hazai folyóiratokban jelent meg vagy önálló kötetként látott napvilágot. *A számítógépek alkalmazása a régi nyomtatványok feltárására* című dolgozat szinte egyidőben jelent meg magyar nyelven éppen elődünk, a *Könyvtáros* hasábjain 1982-ben és a horvát könyvtári folyóiratban 1981-ben. A kötetben mindkét változat olvasható. A 16. századi nyomtatványok központi katalógusának tervéről az 1984-ben megjelent olasz nyelvű és a német változatot is itt találjuk. Ugyancsak külföldi közönségnek szült az az 1986-os tanulmány, amely az itthon folyó nyomdorténeti, betűtípus-kutatási munkákról adott összefoglalást.

A kötet első módszertani cikke 1960-ban íródott, méghozzá a xerográfia könyvtári felhasználásáról (ugyancsak a *Könyvtáros*-ban jelent meg). Friss találmány volt ez akkor még külföldön is, ezért örömmel számolhatott be a szerző arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtár a közelmúltban szerzett be egy teljes Xerográf berendezést. Borsa Gedeon már ekkor felismerte előnyeit a mikrofilmmel szemben, ami könyvtári hasznosítását illeti – más kérdés, hogy a könyvtárak azóta állagmegőrzéshez mégis inkább a mikrofilmet részesítik előnyben a lemásolandó régi és ritka könyv egyszeri és kíméletesebb bánásmódja miatt.

A technikai újdonságok, mint a xerox, de főleg a számítógép megjelenése már 1971-ben arra készítette a szerzőt, hogy ennek a régi könyvek feldolgozására és nyilvántartására gyakorolt hatását elemezze. Borsa Gedeon minden bizonnyal első volt az országban, aki felismerte a számítógépben rejlő lehetőségeket a régi nyomtatványok azonosítása és meghatározása tekintetében. Konceptióját több tanulmányban is közzétette, köztük a már fent említett külföldön megjelent (és általában előadás formájában is elhangzott) dolgozataiban.

Mindazok, akik a régi könyvekkel foglalkoznak, bizonyára örülni fognak annak, hogy ebben a negyedik kötetben helyett kapott két, korábban csak bibliofil formában hozzáférhető tanulmánya is. A Borda Antikvárium könyvészeti füzeteinek első tagjaként jelent meg 1992-ben *A régi nyomtatványok anyaga* című monográfia, majd *A régi nyomtatványok mérete* 1994-ben. Az elsőnek itt a kötetben kissé más a címe – a 13. tanulmányról van szó – *A régi nyomtatványokkal való foglalkozás és azok anyaga*. Címétől eltekintve azonban azonos az önálló kötetben közreadott korábbi, bibliofil változattal. A másik, a kötet 14. tanulmánya annyiban tér el a Borda Antikváriumnál napvilágot látott bibliofil kötetétől, hogy ahhoz mel-

BORSA GEDEON
KÖNYVTÖRTÉNETI ÍRÁSOK
IV.
MÓDSZERTANI CIKKEK
ÉS KUTATÁSI EREDMÉNYEK

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
BUDAPEST 2000

léleként színes, hajtogatásra alkalmas papírlapok is járultak, amelyekből 4, 8, 16 és más, a legkülönbözőbb papír-, illetve könyvformátumokat lehetett hajtogatni az instrukcióknak megfelelően. (Ebben az említett, Borda Antikváriumnál megjelent bibliofil kiadásban a mellékletek elkészítésében és az itt is látható képek válogatásában Pavercsik Ilona volt Borsa Gedeon munkatársa). Ez a két módszertani tanulmány – együtt csaknem ötven lapot tesznek ki – kiváló gyakorlati útmutató mindenkinék, aki régi könyvekkel és azok fizikai jellemzőivel foglalkozik.

Az 1970–1980-as években tágabb lehetőség nyílt arra, hogy a retrospektív nemzeti bibliográfia gondozói a régi hazai nyomtatványokat, vagyis az 1801 előtti nyomtatványokat külföldön, mindenekelőtt a szomszédos országokban kutassák. A módszertani cikkek között tehát olyanokat is találunk, amelyek a külföldi kutató utak leggazdaságosabb és legtöbb eredményt hozó lehetőségeivel foglalkozik, vagyis a hatalmas gyűjtőmunka legésszerűbb megszervezésének kérdéseivel. E gyűjtőutak eredményeként lehetett megjelentetni Petrik Géza bibliográfiájának hetedik (pót)kötetét, amelynek anyaga jelentős részben az akkori jugoszláviai és csehszlovákiai gyűjtések eredményeit tartalmazta. Minderről országok, illetve tájegységek szerinti részletesebb összefoglalást is olvashatunk a kutató utak alá besorolt tanulmányokban. 1963-ban íródott a szlovákiai gyűjteményekben talált régi magyarországi nyomtatványokról szóló tanulmány, ugyanebben az évben még a cseh- és morvaországi gyűjteményekről, 1967-ben pedig a jugoszláviai gyűjteményekben végzett kutatásról is írt. Majd 1973-ban olaszországi, 1976-ban németországi kutatásokról; 1987-ben beszámoló készült az Osztrák Nemzeti Könyvtár 16. századi nyomtatványainak regisztrálásáról, és a közelmúltban (1999) már hírt adhatott az Erdélyben folyó gyűjtőmunkáról is. E kutató utak eredményeit nagyrészt szövegesen, de helyenként jegyzékszerűen, statisztikai táblázatokkal szemléltetve tekintheti át az olvasó.

A *Könyvtörténeti írások* negyedik kötetét a kutatási eredmények alcím alá felsorakoztatott tanulmányok zárják. Ez utóbbi rész a maga harminc rövidebb tanulmányával különösen érdekes és változatos olvasmány. Mindegyikre nem térhetünk ki, de megpróbáljuk érzékeltetni, hogy milyen tág kört ölelnek fel az egyes cikkek. Olvashatunk Gutenbergről mint a sztereotípiá feltalálójáról: erre a kérdésre itthon Borsa Gedeon hívta fel először a figyelmet, de úgy tűnik, az Egyesült Államokban most legújabbán nyilvánosságra került nyomdatörténeti kutatások beigazolják feltevését.

Nagy vihart kavart az 1970-es években egyes külföldön élő, magyar őstörténettel foglalkozó, többé-kevésbé amatőr kutatók körében az ún. Kassai kódex kérdése, amelyről a hazai tudományosság több képviselője, köztük Borsa Gedeon is megállapította, hogy bizonyíthatóan modern hamisítvány.

Borsa Gedeon készítette el a 16. századi itáliai nyomdászok névjegyzékét, a két kötetes *Clavis*-t, amely szavai szerint mintegy „kísérleti nyúlként” szolgált egy későbbiekben elkészítendő, az összes korai európai nyomdász adatait tartalmazó adatbázishoz. A régi könyvekkel foglalkozók világszerte ha máshonnan nem, hát az itáliai nyomdászok „Clavis”-ából ismerik Borsa Gedeon nevét, hiszen ez a két kötet világszerte minden régi könyvállománnyal rendelkező gyűjtemény kézikönyvtárában ott van.

Új kutatási eredmények szólnak a Hoffhalter nyomdászcsaládról, a mai Burgenland területén lévő egykori magyarországi nyomdákról, köztük a németújvári,

a lorétoimi és a kismartoni műhelyekről. Egyes tanulmányok a bibliofilia tárgykörébe illenek, mint a selyemre készült hazai nyomtatványokról, vagy a széles lapszélű kiadványokról szóló dolgozatok. Egyszerre zenetörténeti és nyomdatörténeti érdekességek azok a librettók, amelyek Haydn idejében Eszterháza számára készültek.

Akár a módszertani cikkek között is helye lett volna a 18. századi magyarországi és erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálatát, illetve annak eredményét bemutató két tanulmánynak. Arról van szó ugyanis, hogy az országgyűlésen hozott törvényeket a királyi jóváhagyást követően kihirdették, vagyis szövegüket hozzáférhetővé tették. Ehhez már korán kitűnő eszköznek bizonyult a könyvnyomtatás. Amint Borsa Gedeon leírja, szomszédaink közül a csehek már 1515 óta éltek is ezzel a lehetőséggel. Magyarországon csak jóval később, 1595-től kezdve nyomtatták ki a dekrétumokat. Ezek rendszerezése már önmagában sem egyszerű, de kiderült, hogy számos utánnomás, variáns, sajtóhiba valóságos „bibliográfiai dzsungel” teremtett e nyomtatványok kapcsán, amelyben az eligazodás mind több gondal járt. Ezt a rendszerező feladatot végezte el a szerző a magyarországi és az erdélyi törvénykiadások területén is.

A kutatási eredmények közé azok az 1997 óta megjelent tanulmányai is beke-reültek, amelyek az I. (Hazai nyomdászat 15–17. század), vagy a II. (Külföldi nyomdászat) kötetének megjelenése után készültek. Így például újabb adatok Joannes Manliusról vagy híradás egy korai magyar Euripidész-fordításról.

A *Könyvtörténeti írásk* négy kötete jól reprezentálja a szerző sokoldalú, termékeny tudósi munkásságát, megjelentetése pedig azt, hogy az Országos Széchényi Könyvtár tudatában van ennek a kivételes szerzői teljesítménynek a jelentőségével. A négy kötet nagy előnye a szerkesztési elvek azonossága és az a következetesség, amely nemcsak a szerzőnek, Borsa Gedeonnak, hanem a sorozat szerkesztőjének, P. Vásárhelyi Juditnak is crénye.

Tehát a *Könyvtörténeti írásk* I. és II. kötetével azonos a III. és IV. kötet szerkezete és azonos a jegyzetelés módja is. Az egyes tanulmányok sorszámot kaptak, a jegyzetek pedig nem az egyes tanulmányok végén vagy a lap alján találhatóak, hanem az egyes kötetek végén, a tanulmányok sorszáma szerint kereshetők vissza. Az eredeti közlés helye a tartalomjegyzékben és az egyes tanulmányok végén is megtalálható. A kötetek külseje egyszerű, de egységes. Egységes annyiban is, hogy mindegyik kötet hátsó borítóján a magyar címert ábrázoló korabeli metszet látható, a megfelelő kötet illusztrációs anyagából kiválasztva. Mindkét kötet számítógépes szerkesztését Pataki Gábor és Szendrei J. Zsuzsanna végezte. Gondos munkájuknak köszönhető, hogy főleg e két utóbbi kötet illusztrációi jobb minőségűek, mint az eredeti közlésekben szereplők. Mindkettő kiadását a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta a Magyar Millennium alkalmából.

BORSA Gedeon: *Könyvtörténeti írásk* III.: Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok. Bp. 2000. 546 p. (Az OSZK kiadványai. Új sorozat 9.)

BORSA Gedeon: *Könyvtörténeti írásk* IV.: Módszertani cikkek és kutatási eredmények. Bp. 2000. 420 p. (Az OSZK kiadványai. Új sorozat 10.)

V. Ecsedy Judit